

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ҚАДРИЯТЛИ ЁНДАШУВ
АСОСИДА МАДАНИЙ МУҲИТНИ ЯРАТИШ

Сайёра Тўйчиева

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессори, фалсафа фанлари доктори
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7927140>

Аннотация. Ушбу мақолада Янгиланаётган Ўзбекистон тараққиётида миллий қадриятларнинг ўрни ҳамда аҳамияти ҳақида фикр юритилган. Ижтимоий давлат шаклланишида шахснинг ижтимоийлашувида миллий ва умуминсоний қадриятлар, уларнинг фалсафий тушунчаси ва унинг тарихий илдизлари, бугунги тезкор жараёндаги аҳамиятига баҳо берилиб, илмий хулоса ва таклифлар берилган.

Калим сўзлар : Ижтимоий давлат, миллий қадрият, умуминсоний қадрият, тарих силсиласи, умумбашарий қадрият, санъат, моддий ва маънавий мерос.

Одамзод жамиятни қандай қилиб уйғун асосда ривожлантириш, ўзи туғилиб ўсган мамлакатни янада кудратли ва обод қилиш, инсонни эркин ва бахтли этиш тўғрисида қадим қадим замонлардан буён бош қотириб келади. Ҳар бир тарихий давр кун тартибига кўйган бу мураккаб саволларга олим ва файласуфлар, сиёсатчи ва давлат арбоблари ўз билим ва тажрибаси, ўзи мансуб бўлган давр нуқтаи назаридан жавоб излаган. Чунончи, қадимий хитой донишмандлари Конфуций ва Лао Цзи, юнон файласуфлари Платон ва Аристотель, буюк мутафаккир аждодларимиз Абу Наср Форобий ва Ибн Сино каби алломаларнинг асарларини, Амир Темури ва Улуғбек каби буюк давлат арбобларининг сиёсий фаолиятини бу саволларга конкрет тарихий шароитдан келиб чиқиб берилган назарий ва амалий жавоблар сифатида қабул қилиш мумкин. Табиийки, тарихда улардан бошқа яна қанчадан қанча мутафаккир ва арбоблар ҳам бу масалаларга муайян тарзда муносабат билдириб ўтган.

Жадал ривожланиб бораётган ХХI асрда фан техника соҳасидаги тараққиёт сиёсий онгда ҳам ўз аксини топиб, инсоннинг ўзлигини англаб, умуминсоний ижтимоий тараққиёт ривожига хизмат қилишга ундамоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ижтимоий давлат ва адолатли жамият сари дадил бораётган бир пайтда, аниқ айтиш мумкинки, ижтимоий давлатни халқ фаровонлигини оширмасдан, аҳолининг тобора ортиб бораётган ижтимоий эҳтиёжларини қондирмасдан шакллантириш мумкин эмас. Шунингдек, бундай давлатни юксак даражада ривож топган маънавий маърифий омиларсиз ҳам барпо этиб бўлмайди.

Бу борада янги нашрдан чиққан “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида давлатимиз раҳбари шундай фикр билдиради : “Биз шу аснода Ўзбекистонни инновацион, замонавий ва самарали давлатга айлантирамиз. Янги Ўзбекистон стратегияси фуқароларнинг мамлакат ижтимоий сиёсий ҳаётидаги иштирокини кенгайтириш, уларнинг орзу интилишларини рўёбга чиқариш, илғор ташаббусларини амалга ошириш, ҳаётини муаммоларини ҳал этиш, турмуш даражасини юксалтириш, мустақил равишда ўз моддий фаровонлигини ошириш учун етарли ва зарур шароитларни яратиш деганидир” (1) Биламизки, ижтимоий давлат шаклланишида энг асосий ўринлардан бирини шахснинг ижтимоийлашуви эгаллайди. Ижтимоийлашув ўта мураккаб жараён бўлиб, ўзбеклар азалдан ижтимоийлашган халқ ҳисобланади. Жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий қадриятларнинг ўрни бекиёс, демократик жараён ҳозирда кўп миллатли мамлакатимиз миллий қадриятларини қайта

идрок этиш ва англашни талаб қилмоқда, бу соҳаларда йиғилиб қолган муаммоларни янгича тафаккур асосида чуқур назарий мулоҳаза этишни талаб этмоқда.

Эркинлик, тенглик, биродарлик ҳамма замонларда ҳам инсоният томонидан ҳамиша эъзоланиб, қадрланиб келинган, Бироқ , ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги қарашлари ўзгариб боради.Тарихий заруратга қараб гоҳ у, гоҳ бу қадрият ижтимоий тараққиётнинг олдинги сафига чиқади. Масалан, юртни ёв босганда озодлик, империя ҳукмронлиги даврида истиклол, уруш даврида тинчлик, тутқунликда эркинлик, касал ёки беморликда саломатликнинг қадри ошиб боради. Шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай даврда ҳам дунёнинг демократик қадриятларидан баҳраманд бўлишда аҳолининг билимдонлиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Фақат билимли ва маърифатли жамиятгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олишини бугун ёшларга тушунтириш таълим тизими олдидаги энг устувор вазифалардан биридир. Бу борада муҳаддис олим Имом Бухорийнинг “Илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлмағай”, деган пурҳикмат сўзлари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Ўзбек халқи энг қадимий ва бой миллий қадриятларга эга. Унинг асл илдизлари эрамиздан олдинги IХ асрларга бориб тақалади. Кўҳна Шарқ оъзаки ижод асарларининг илк намуналари бўлмиш Митра, Анахита, Ардвиссура, Ветрагна каби маъбудаларга бағишланган мифларда миллий қадриятларнинг оҳанглари сезилади. Агар Митра билан Ветрагна ерда ҳаётнинг муҳимлигини адолат тинчлик эл учун фаравонликни таъминлаш учун, ривожланиш, униб –ўсиш, ҳаёт душмани зулмат ва девларга қарши курашса,бу оила мустаҳкамлиги ҳотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқининг паймол этилмаслигини, зурриёт-наслнинг тозалигию табиатнинг паймол этилишининг олдини олишга интилади.(2) Демак мифлар замирида ватан, дўстлик, инсонпарварлик, болажонлик, боғ-роғлар яратиш, атроф муҳитни покиза сақлаш сингари ўзбек халқига хос удумлар ўз ифодасини топган, маънавий поклик олқишланган.

Бундай азалий қадриятлар, хусусан кўҳна халқ кўшиқлари, ривоятлар, қаҳрамонлик дostonларида атрофлича тасвирланган. Маълумки, энг қадимий туркий халқ кўшиқлари бизга қадар қомусий билим соҳиби Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари орқали етиб келган .Соф тилшунослик моҳиятига эга бўлган бу асарда олим турли сўз ибора, атама, ном бирикмаларнинг илмий шарҳини беришда Шарқий Туркистондан тортиб Қора денгиз соҳилларигача бўлган ерларга тарқалган туркий халқлар оғзаки ижоди намуналаридан далил, мисол сифатида фойдаланган. Девондаги мисол тарикасида келтирилган шеърлар жанр, мавзу, ғоявий йўналиш жиҳатидан ранг-барангдир. Уларда ватанпарварлик, инсонийлик, дўстлик, ҳамжиҳатлик, мардлик ва жасорат, илм- ўрганиш касб –ҳунар эгаллашга даъват, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, ҳалоллик, поклик, дўстлик, риё, садоқат, камтарлик, фидоийлик каби турли – туман ғоявий йўналишлар ўзининг бадий ифодасини топган. Энг муҳими шундаки, девондаги лирик шеърларда юксак инсоний фазилатларга даъват, аждодлар сабоғига ва буюк қадриятлар мадҳ этилади. Афросиёб- Алп Эр Тўнга ҳақидаги бир қанча тўртликларда ватанпарварлик, юрт бутунлиги эл тинчлиги, элатлар ҳамжиҳатлиги-ю ҳаёт барқарорлигини таъминлаш борасида фидоийлик ғояси мужассамланган, туркий қавмлар бирлигини таъминлаш учун интилиш ўз аксини топган. Афросиёб элни хонавайрон, юртни пайхон қиладиган ўзаро келишмовчиликлар, талон тарожнинг олдини олган, жангдан кўра кўпинча сулҳга интилган.(3)

Аждодларимиз миллий қадриятларининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири катталарга ҳурмат, ҳамиша таъзим- тавозеъда, бошини саломда, тилини ширинсуханликда тутиш, кичикларга раҳм-шафқатлик бўлиш, ҳамиша эл-юрт ташвиши билан яшашдир. Қадимги халқ ривоятлари, дostonларининг етакчи ғоявий йўналиши ватанпарварлик, элини деб жонфидолик қилишдир. Агар “Тўмарис”, “Широқ”, “Рустам”, “Чистони Элибек” сингари халқ оғзаки ижоди намуналарида инсон дўстлик, эл юрт ҳимояси йўлида жонини ҳам тикиш, халқни турли офатлардан ҳимоя қилиш сингари юксак ғоялар мужассамлашган бўлса “Зариандр ва Одатида”, “Заррина ва Стриангия”, “Сиёвуш” сингари афсоналарда миллий қадриятларимизнинг бошқа жиҳатлари ҳам тасвирланган. Агар биз Заррина ва Одатида образларида бир томондан аёллардаги матонат, сабр-бардош, аҳд-паймонга садоқат каби қадриятларни кўрсак, иккинчи томондан, ўзбек аёлларига хос ифбат- назокат, шарм-ҳаё, аждодлар удумига ишонч, оила бутунлигини авайлаш сингари ғоятда ибратли жиҳатларнинг мужассамланганлигини ҳис этамиз. Заррина севгилиси Стриангия билан адолат учун курашда халқ исёнини бошқаради, зиндон азобини тортади. Ҳақиқат тантана қилиб, юртда осойишталик ўрнатилиб ёшлар мурод мақсадга етадиган онларда Стриангиянинг уйланганлигини билиб қолган Заррина бундай никоҳни рад этади. Аламига чидай олмаган йигит ханжар билан бағрини чок этади. Демак қиз маънавий жиҳатдан йигитдан устун. У ўзгалар оиласининг бузилиши эвазига бахтли бўлишни ўзига ор деб билади. Одатида эса аждодлар удумига риоя қилгани учун кўзлаган ниятига этади.(4)

Халқимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликларида ҳам миллий маънавий қадриятларга эътибор, уни эъзозлаш анча кучли. Бизга қадар сақланиб қолган Суғд, Ўрхун-Энасой, “Авесто” каби ёзма ёдгорликлардаги далиллар ана шу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Юқоридаги ёзма манбааларда туркий халқлар миллий қадриятларининг кўп томонлари ўз ифодасини топган бўлиб, уларда туркий элатларни бирлигини таъминлаш ва ҳоконликни мустаҳкамлашга чорлаш каби энг олий қадриятлар битилган. Юқоридаги келтирилган манбалардан кўриш мумкинки, қадриятлар катта ижтимоий, сиёсий, фалсафий, тарихий, тарбиявий аҳамиятга эга. Улар асрлар оша халқ билан бирга яшаб, ўтмиш билан ҳозирги кун ўртасидаги ворисийликни таъминлаб, уларда миллатнинг тарихи, ўтмиш ҳаёти, маданияти гавдаланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир сиёсий тузум, ҳар бир давлат қадриятлардан ўз мақсади, ўз манфаати йўлида фойдаланиб келган ва ҳозир ҳам бу муқаддас вазифа давом этмоқда. Бугунги тезкор жараёнда бизни ташвишга солаётган муаммолардан бири -инсон ўзи яратган ижтимоий сиёсий, маданий маънавий, ахлоқий қадриятлар кўп холларда поймол қилиб келинмоқда. Бундай ҳол эса бизнинг қатор миллий қадриятларимизни йўқолиб боришига ҳам сабаб бўлаётгани ҳақиқат.

Қадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ҳодисадир. Уни маданият сохалари рўёбга чиқарган ҳодисалар билан боғиқликда англаш мумкин. Шунда хўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадий, илмий, ахлоқий қадриятлар ажралади. Қадриятлар ичида энг асосийси ва умумийси ҳаётдир. Қадрият - дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилади.

Айрим тадқиқотчилар уни даврнинг эҳтиёжини белгилайди, яъни тарихий хусусият касб этади деб ҳисобласа, бошқа бир тадқиқотчилар аксинча, қадрият доимий, универсал хусусиятга эга дейдилар. Баъзилари эса, қадриятни- меъёрий андоза деб атайдилар. Мазкур турли хил, ҳатто қарама-қарши фикрлардан қадриятнинг маъноси кўп қиррали

эканлиги англанади. Шонли тарих ва порлоқ келажакни ўзаро уйғунлигини яратиш ва бунга эришиш бугунги авлоднинг зиммасидаги муҳим вазифалар. Қадриятларсирасига киради, инсоннинг ижтимоий борлиқдаги ўрнини илм фан, билим олиш ва янгиликларга интилиб, яратиб яшаш каби мақсадлар билан чамбарчас боғлайди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳозир ҳар кун дунёда 500 га яқин янги фаолият, касб кор тури пайдо бўлмоқда. Ҳаёт оқимининг тезлашиб, инсон фаолияти доирасининг узлуксиз кенгайиб, янгиланиб бораётгани таълим ва илм олиш зарурлигини талаб қилмоқда. Бу эса ўз навбатида, ёшлардан билим олишни, ўзини ўзи узлуксиз тарбиялаш, маърифатли, интеллектуал салоҳиятни ва энг аввало фаол бўлишга қаратилган қадриятлардан фойдаланишни талаб этмоқда. Мазкур қадриятлар ҳаётий мақсад, идеал, намуна ва ибратлар саналади.

Қадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ҳодиса, уни маданият соҳалари рўёбга чиқарган ҳодиса сифатида боғлиқликда англаш мумкин. Шунда хўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадий, илмий, ахлоқий қадриятлар ажралади. Расмий нуқтаи назардан қадриятни ижобий ва салбий, ўзига хос ва доимий, мустақил ва шартли тарзда фарқлаш мумкин. Моддий нуқтаи назардан қадрият ҳиссий (яъни оддий хис қилиш органи)- бу ҳаётий, маиший, техник, қониқиш қадрияти ва бошқа; ва маънавий-илмий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқаларга бўлинади. Айрим қадриятлар (хўжалик, техник, сиёсий) тарихий хусусият касб этиб, яъни маданият, давр ўзгариши билан улар ҳам ўзгариб туришини батафсилроқ ўрганиш чоғида аниқлаш қийин эмас; бошқа қадриятлар эса доимий, универсал хусусиятга эга (ахлоқий, бадий).

Қадриятнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, таълим соҳасида олиб кўрадиган бўлсак, хориж тажрибасида аксарият ҳолларда миллий ғоя халқларнинг азалий миллий қадриятларига боғлаб сингдирилган. Масалан, Жанубий Кореяда миллий ғоя халқнинг миллий ўзлиги ва ёшлар тарбияси заминига қурилган бўлиб, ёшлар онгига урф одатлар, ахлоқий идеаллар орқали сингдирилади. Шу боис ёшларни ҳаётга тайёрлашда оила, мактабгача таълимга алоҳида эътибор қаратилади. Хитойда эса, Конфуций меросидан ахлоқий асос сифатида фойдаланилади. Конфуцийликнинг беш асосий устунни ҳисобланган Яхшилик, Тўғрилиқ, Поклик, Донолик ва Ишончлилик каби фазилатларга таянилади. Сингапурча ислохотлар меъмори Ли Куан Ю эса фуқаролар фаровонлиги, демократик жараёнлар узлуксизлиги, муваффақиятга меҳнаткаш, ҳаракатчан халқ эриша олиши, демократияга ишониш лозимлиги, иқтидорли, ўз ишига содиқ, ўзи учун эмас, балки халқи ва юрти учун бирон нарса қилишга қодир халол ва лаёқатли одамларга таяниш мамлакат тараққиётининг муҳим ғоявий омили деб ҳисоблайди. Бундай ғояларга таянган ҳолда иш тутиш, Сингапур давлатини қисқа муддатларда нафақат иқтисодий, балки интеллектуал жиҳатдан ҳам энг ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқди. Бу эса албатта, маданий маънавий қадриятларнинг асл мевасидир. Шундай экан, бизнинг янги тараққиёт босқичига қадам қўйган мамлакатимизда барча инсоний қадриятлардан фойдаланиб, миллий мақсадларга зарар етказувчи ҳар қандай иллатлар ёшлар тарбиясига

этиборсизлик, оилавий кадриятларни менсимаслик, масъулиятсизлик, лоқайдлик, ўзибўларчилик, маҳаллийчилик, ёлғончилик, ахлоқий бузуқлик, коррупция ва бошқаларга қарши курашиш борасида ёшларни ижобий натижаларни қўлга киритишларини таъминлаш зиёлилар зиммасидаги вазифадир.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий кадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий кадриятлар: ер ва ер ости бойликлари, бошқа табиат неъматлари катта аҳамият касб этади. Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий кадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий кадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий кадриятлар: эркинлик, тенглик, биродарлик кабилар ҳам ўрин тутади. Ижтимоий-сиёсий кадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамиятга эга.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади. Миллий кадриятлар мураккаб ижтимоий- рухий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Минтақавий кадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиат ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади. Умуминсоний кадриятлар мазмуни жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этиши билан этиборга молик. Умуминсоний кадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишига мувофиқ келади.

Миллий кадриятлар умуминсоний кадриятлар билан қанча кўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади. Умуминсоний кадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Булар: Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, қирғин курашларини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказолардир.

Ўзбекистонда инсонпарвар, фуқаролик жамияти қурилиши авж олиб борилаётган ҳозирги глобаллашув шароитида миллий ва умуминсоний кадриятларнинг муштараклигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимиз давлат мустақиллигига эришиши билан кадриятлар муаммоларини ўрганиш йилдан-йилга авж олиб бормоқда. Ҳозирги кунда илғор давлатлар ҳаётининг демократик тамойиллари ҳам инсон қадрини нечоғли юксакликка кўтариши билан баҳоланади. Ўзбекистонда кечаётган туб ўзгаришлар ,ислохотларнинг моҳияти ҳам ана шу тамойилдан келиб чиқади. Бу тамойилни амалга оширишда миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигига асосланганянгича дунёқараш, соғлом тафаккурнинг шаклланиши катта аҳамиятга эга. Миллий кадриятлар халқнинг кундалик ҳаёти ва турмуш тарзида ўзига хос мезон вазифасини ўтайди. Ушбу кадриятлар воситасида турли ҳодиса ва ҳолатларга, янги пайдо бўлаётган фаолият турлари ва расм-русумларга баҳо берилади.

Янгиланаётган Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш жараёнида ҳам миллий ва умуминсоний кадриятларимизга этибор бериш ва унинг тараққиёт стратегиясини амалга оширишнинг асосий омилларидан деб ҳисобланишида ҳам катта ижтимоий аҳамият борлиги, бугунги кун кадриятлар трансформациясига этиборли ва

сергак бўлишни талаб қилади. Бу борада давлатимиз раҳбари алоҳида таъкидлаганидек: “Тарихга назар солсак, Буюк Ипак йўлининг чорраҳасида жойлашган она заминимиз азалдан юксак цивилизация ва маданият ўчоқларидан бири бўлганини кўрамиз, Халқимизнинг бой, илмий маданий мероси, тошга муҳрланган қадимий ёзувлар, бебаҳо меъморий обидалар, нодир қўлёмалар, турли осори атиқалар давлатчилик тарихимизнинг уч минг йиллик теран илдизларидан далолат беради”.**(5)** Юқоридаги фикрлардан кўришиб турибдики, қадриятлар маънавий етук, баркамол ёшларни тарбиялайдиган қудратли куч ва жамиятимизни жаҳон ҳамжамиятига қўшувчи ишончли восита ҳамдир.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. ”Ўзбекистон” : 2021.224 б.
2. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент.”Фан”. 1 ж. 1960.490б.
3. Авесто . Тарихий адабий ёдгорлик. Тошкент. “Шарқ”. 2001. 14 б.
4. Қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт. Тошкент.”Ўзбекистон”. 2000.116б.
5. Назаров Қ. Аксиология. Қадриятлар фалсафаси. Тошкент. “Академия”. 2011.137б.